

ӨОЖ 81.22

FTAXP 02.71

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2026.102(2).22

Мулдашева Г. Б.*, Абдешев А.Б., Отаров М.Т., Муратова А.М.**М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан*****Корреспондент-авторы: Kabgulu-65@mail.ru**

E-mail: askat.abdeshev@mail.ru, mels.otarov@gmail.com, muratovaalya79@mail.ru

СЕМИОТИКАЛЫҚ РЕДУКЦИОНИЗМ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АСПЕКТ

Андатпа. Мақалада семиосфера (таңбалық құралдар жүйесі) ұғымы мәдениеттің феномені әрі атрибуты ретінде қарастырылады. Мәдениет көптеген гуманитарлық ғылымдардың зерттеу нысаны екені, алайда әрқайсысы оны өзіндік ерекшелігі мен әдіснамасы тұрғысынан зерделейтіні атап өтіледі. Бұл тұрғыда мәдениет философиясы, мәдениеттану және семиотика өзара барынша жақын ғылым салалары ретінде айқындалады.

Автор таңбалық жүйелердің әлеуметтік-онтологиялық мәртебесін айқындауға талпыныс жасайды. Семиотиканы жүйелі зерттеудің іргелі еңбегі Тарту–Мәскеу семиотикалық мектебі өкілдеріне, әсіресе оның жетекшісі Юрий Михайлович Лотман есімімен байланысты екені көрсетіледі. Ол мәдениеттің семиотикалық қырын бөліп көрсете отырып, тұтас мәдени мазмұнды таңбалық жүйе ретінде редукциялады.

Бұл ұстаным мәні жағынан семиотикалық редукционизм болып табылады. Сонымен қатар, Ю.М. Лотман мәдениетті ақпарат теориясы мен жасанды интеллект тұжырымдамалары негізінде түсіндірген ақпараттық-кибернетикалық семиотика моделін ұсынғаны талданады.

Автор мәдени немесе табиғи феномендерге мағына, мәнділік немесе мазмұн беру арқылы олардың семиотикалық мәртебеге ие болуын талдайды. Аталған феноменнің семиотикалықлығы, яғни таңбалық сипаты айқындалады. Нақты және идеал ұғымдарына талдау жасалып, нақты объектінің шынайы болмыста болмағанымен, идеалдық түрде өмір сүре алатыны көрсетіледі. Мақалада мән, мәнділік және мазмұн ұғымдарын таңбаның немесе символдың эмпирикалық-заттық сипаттарынан шығарып алу мүмкін еместігі дәлелденеді.

Қазақтың дәстүрлі тұрғын үйі – киіз үйдің таңбалық жүйесіне талдау жасалып, оның құрылымдық элементтерінің әрқайсысы семиотикалық мәнге ие екені көрсетіледі. Автор семиосфера құбылысын мәдениеттің негізгі өлшемдерінің бірі ретінде қарастыру қажет деген қорытындыға келеді, өйткені ол адамның әлемдегі таңбалық болмысының ерекшелігін бейнелейді.

Кілт сөздер: мәдениет, семиосфера, семиотика, таңба, символ, мән, редукционизм, жүйе, адам, киіз үй.

Kipicne

Мәдениетті ең алдымен философия мен мәдениеттану зерттейді. Бірақ оны әлеуметтану, психология, семиотика да өз тұрғысынан қарайды. Осы пәндерге ортақ тақырыптар мен мәселелер де бар. Дегенмен, әрбір пәннің өзіндік спецификасы, зерттеу объектісі мен әдіснамасына қарай түрлі ерекшелігі бар. Осындай ортақ, бірақ әртүрлі пішінде зерттелетін тақырыптардың бірі — мәдениеттің таңбалық құралдары. Бұл тұрғыда философия мәдениеті, мәдениеттану мен семиотика ең жақын. Бұл тақырып үш ғасырдан астам тарихқа ие, ал оның алғашқы белгілерін Платон мен Аристотель еңбектерінен табуға болады. «Семиотика» ұғымын «таңбалар туралы ілім» ретінде айқындаған Дж. Локк енгізген. Сол уақыттан бастап осы ғылымның нақты тарихы

басталады. Алайда әдебиетте әлі күнге дейін таңбалы жүйелердің әлеуметтік-онтологиялық мәртебесі нақты анықталмаған. Мақала осы мәселені шешуге бағытталған.

Зерттеу әдіснамасы

Мақалада философияға, оның ішінде мәдениет философиясына тән дәстүрлі категориялар мен ұстанымдар қолданылды. Бүтін және бөлік, жүйе және бүтіндік принципі сияқты категориялар семиосфераны мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде анықтауға мүмкіндік берді әрі оны мәдениеттің тұтас денесінен ажыраудан сақтайды. Сондай-ақ шынайы және идеал категориялары қолданылды, ол семиотикалық редукционизм өкілдерінің уәждерінен басқа әдіснама тұрғысынан маңызды.

1. Семиосфераны кеңінен түсіндіру

1960-жылдары кеңестік семиотикада таңбаларға деген өте қатты қызығушылық басталды деп айтуға болады. Тарту қаласында Ю. М. Лотман бастаған мәдениеттану мектебі қалыптасты, ол өз негізі ретінде семиотиканы таңдады. Лотманның Тарту университетінен тыс жерде шәкірттері мен әріптестері пайда бола бастады. Олардың қатарына В. Н. Топоров, Вяч. Вс. Иванов, А. М. Пятигорский, Б. А. Успенский, В. М. Живов және тағы басқалары жатады. Бұл тұжырымдамаға сәйкес, «мәдениет — бұл белгілі бір тәртіппен ұйымдастырылған таңбалық жүйе. Жүйеге салынған ережелер мен шектеулер арқылы көрінетін осы ұйымдасудың өзі мәдениеттің анықтаушы белгісі ретінде шығады» [1, 396 б.].

Ю. М. Лотман келесі қадам жасайды. Ол былай деп жазды: «Мәдениетті құрылымдық ережелерге бағынатын таңбалық жүйе ретінде анықтау оны жалпы семиотикалық мағынадағы тіл ретінде қарастыруға мүмкіндік береді» [1, 396 б.]. Осыған сәйкес, Ю. М. Лотманның ойынша, мәдениетті зерттеуде кез келген семиотикалық жүйеге қолданылатын әдістер мен ұғымдарды қолдануға болады («код және хабар», «мәтін мен құрылым», «тіл мен сөйлеу» және т.б.). Осылайша, ол мәдениетті ерекше мәтін ретінде қарастыруға болады деген тұжырым жасайды, бірақ бұл қарапайым емес, күрделі ұйымдастырылған мәтін (қараңыз: [2, 72 б.]).

«Мәтін және функция» атты А. М. Пятигорскиймен бірлесіп жазған мақаласында мәдениетке қатысты мәтін ұғымы лингвистикадағы мәтін ұғымынан өзгеше (қараңыз: [1, 434 б.]). «Мәтін мәтіннің ішінде» атты мақаласында Ю. М. Лотман мәдениеттанулық мәтін ұғымына мынадай сипаттама береді: «Мәтін – бұл семиотикалық кеңістік, мұнда тілдер өзара әрекеттеседі, өзара әсерлеседі және иерархиялық түрде өзін-өзі ұйымдастырады» [3, 8 б.]. Бұл семиотикалық кеңістікті ол - В. И. Вернадскийдің биосферасы немесе ноосферасы ұғымдарына ұқсас - семиосфера деп атайды. Бұл термин, әрине, өте сәтті. Бірақ Тарту мектебінің өкілдері семиосфераны қалай түсінетінін білу маңызды. Олар, шын мәнінде, бүкіл мәдениетті семиосфераға – тек өзін ғана білдіретін таңбалық құралдар жүйесіне айналдырып жіберді.

Мәдениетті семиотикалық тұрғыдан түсіндірудің жақтастары ретінде басқа ғалымдардың пікірлерін де келтіруге болады. Мысалы, Л. М. Баткин де мәдениетті мәтін ретінде сипаттайды (қараңыз: [4, 304 б.]). Олардың еңбектерін талдау біржақты қорытынды жасауға мүмкіндік береді, яғни мәдениетті семиотикалық тұрғыдан түсіндірушілер мәдениеттің семиотикалық қырын шектен тыс абсолюттейді, оны мәдениеттің барлық тұтастығы мен мазмұнына дейін қысқартып жібереді.

Семиотика тұрғысынан алғанда, мәдениет – бұл әртүрлі белгілер мен тұтас таңбалық кешендер жүйесі екені рас. Алайда, белгі (таңба) – бұл дербес әлеуметтік-мәдени құбылыс емес, оның болмысы – тек қана функционалдық болмыс, ол өз

болмысы арқылы өзін емес, басқа бір нәрсені көрсету үшін қызмет етеді, яғни өзі емес, өзінен өзге нәрсені білдіреді. Белгі мағынаға ие. Белгі белгілі бір денотатпен (немесе референт) байланысты, сол денотатқа қатысты белгі десигнат (немесе сигнификат) ретінде әрекет етеді. Басқаша айтқанда, белгі – ол нені білдірсе, соған қатысты ғана мәнге ие, егер ол ешнәрсені білдірмесе, ол мағынасыз немесе ең кемінде түсініксіз болады.

Алайда Тарту мектебінің өкілдері белгілер мен таңбалық жүйелерді дәл осылайша түсіндіреді, олардың тұжырымдамасында мәдениет – бұл жай ғана белгілер жүйесі, яғни таңбалық жүйе өздігінен, олардың ішкі мағынасы мен мазмұнын ескермей-ақ қабылданады.

Мұндай ұстаным өз мәні жағынан семиотикалық редукционизм болып табылады. Семиотикалық редукционизмнің кейбір өкілдері мәдениетті ерекше бір мәтін ретінде ғана емес, мәтін ұғымының өзін де әмбебаптандырады. Мысалы, В. Н. Топоров кеңістік пен мәтіннің арақатынасы туралы мәселені талқылай отырып, былай деп жазады, - «Қалай болғанда да, бұл арақатынастың екі логикалық шеткі ұстанымын оңай анықтауға болады, мәтін – кеңістіктік (яғни, ол кеңістіктік сипатқа ие, “нақты” кеңістікте орналасады, бұл адамзат мәдениетінің негізгі қорын құрайтын хабарламалардың көпшілігіне тән) және кеңістік – мәтін (яғни, кеңістік өзі хабарлама ретінде түсінуге болатын құбылыс)» [5, 227 б.].

Ал Ю. М. Лотман үшін тіпті тұлғаның өзі – семиотикалық құбылыс, «Тұлғаның шекарасы – бұл семиотикалық шекара» [6, 264 б.].

Семиотикалық концепциямен тығыз байланысты тағы бір тұжырымдама бар, оны ақпараттық-кибернетикалық концепция деп атауға болады. Бұл көзқарасты, жоғарыда қарастырылған Ю. М. Лотман да семиотикалық концепциямен қатар әрі оның аясында ұстанған. Ол былай деп жазады: «Ақпарат – факультативті (қосалқы) белгі емес, адамзаттың өмір сүруінің негізгі шарттарының бірі. Тірі қалу үшін күрес – биологиялық та, әлеуметтік те тұрғыда – бұл ақпарат үшін күрес. Мәдениетті ақпарат ретінде түсіну мәдениетті таратушылар мен оған қарсы күресушілер арасындағы қызу мүдделілікті түсіндіреді, ал олардың арасындағы қақтығыстар адамзат тарихын толтырып отыр» [1, 395 б.].

Егер Ю. М. Лотман мәдениеттің семиотикалық немесе ақпараттық қырлары туралы ғана айтқан болса, оған ешкім қарсылық білдірмес еді. Алайда ол аспект жайлы емес, мәдениеттің өзі туралы, мәдениет ретінде тұтас құбылыс жайлы айтады. Дегенмен бұл автор мұнымен тоқтап қалмай, мәдениеттің мәнін түсіндірудің тағы бір жолын ұсынды.

Кибернетиканың аясында жасанды интеллект теориясы дүниеге келді. Бұл теория көп ұзамай тәжірибелік деңгейге өтті. Өткен ғасырдың 60–70-жылдарындағы әдебиеттерде машинаның ойлай алатыны немесе ойлай алмайтыны туралы қызу пікірталастар жүрді. Кибернетикалық оптимистер бұл сұраққа оң жауап беріп, жақын болашақта адамзаттан әлдеқайда озық жасанды интеллект жасалады деп сендірді. Ал ойлау дегеніміз не екенін жақсы білетін мамандар (психологтар мен философтар) бұл оптимизмге қарсы уәж айтып бақты, олар электронды-есептеуіш машиналардың ішіндегі үдерістер – адамның (оператор немесе бағдарлама жасаушының) жасаған бағдарламасына негізделген тек материалдық үдерістер екенін, ал ойлау керісінше – идеалдық (рухани, санаға тән) процесс екенін дәлелдеуге тырысты.

Ю. М. Лотман болса, осы кибернетикалық «оптимистерге» сүйене отырып, мәдениетті тек ақпарат теориясы негізінде ғана емес, жасанды интеллект теориясы

тұрғысынан да түсіндіруге талпынды. Ол мәдениетті «ұжымдық интеллект» ретінде қарастыруға болатынын алға тартады [7, 557 б.]. Алайда бұл интеллект – мүлде адамға тән емес, дегенмен Лотман оны солай деп есептейтін сияқты. Ол өзі байқамағанымен, оның тұжырымдарында мәдениеттің екі түрлі концепциясы қатар өмір сүреді, семиотикалық және ақпараттық-кибернетикалық. Бірақ шындығында, дәл солай.

2. Семиосфераның жалпы мінездемесі

Адам мәдениетін белгілі бір ерекше қызмет түрінсіз елестетуге де, жүзеге асыруға да болмайды. Бұл қызметтің міндеті – мәдениеттің өзіндік бір өлшемін жасау, ал бұл өлшемді Ю. М. Лотман «семиосфера» деп атаған (грекше σῆμα – «белгі» және σφαῖρα – «шар», «сфера» деген сөздерден шыққан). Бұл қызметтің аты – семиозис (грекше σῆμασις – «белгілеу», «таңбалау» деген мағынаны білдіреді).

Семиозис екі өзара толықтыратын формада жүзеге асады:

1. мәдениет нысандарына (яғни, материалданған қызмет нәтижелеріне) мағына, мән немесе маңыз беру түрінде;

2. осы мағына, мән мен маңыздарды білдіруге арналған арнайы нысандарды (белгілерді, эмблемаларды, символдарды және т.б.) жасап, олармен жұмыс істеу, яғни, оларды пайдалану түрінде.

Сонымен қатар, семиосфера мәдениеттің ғылым, дін, саясат сияқты жекелеген салалары тәрізді бөлек саласы емес. Ол осындай салалардың барлығын және солармен қамтылған нысандарды түгел қамтып, бойына сіңіреді.

«Мағына» мен «маңыз» ұғымдарының айырмашылығы мынада, мағына – бұл заттың өзінің өзіне қатысты сипаттамасы, ал маңыз – бұл заттың өзгелер үшін қандай мағынаға ие екендігін білдіреді. Сондықтан мағына, негізінен, құндылықтан бейтарап бола алады; ал маңыз – әрқашан құндылыққа негізделеді, яғни зат белгілі біреу үшін маңызды, яғни пайдалы немесе құнды болады. «Мән» ұғымы да дәл осы маңыз секілді әрдайым пайдалық не құндылық жүктемесімен келеді.

Мәдени немесе табиғи құбылыстарға мағына, маңыз немесе мән беру – бұл оларға семиотикалық мәртебе беру деген сөз. Мұндай мәртебе беру үнемі және дерлік кез келген мәдени феноменге, сондай-ақ адамның іс-әрекеті арқылы игерілген табиғи құбылыстарға да қатысты жүзеге асады.

Өзі семиозиске тартылған нысан арнайы семиотикалық құрал болмауы мүмкін, бірақ ол семиотикалық қасиетке – «белгілілікке», «таңбалылыққа» ие болады. Сонымен қатар, семиотикалық қасиет – бұл заттың тек бір аспектісі, қыры ғана, ол заттың өзін толық қамтымайды.

Арнайы семиотикалық құралдар мынадай екі жолмен пайда болады:

1. не белгілі бір затты оның әдеттегі қызметінен шығару, оған тән бұрынғы қасиеттері мен маңызын жою (немесе бәсеңдету) арқылы, соның нәтижесінде бұл зат тек семиотикалық құрал ретінде ғана қызмет атқаратындай болуы арқылы;

2. немесе арнайы семиотикалық құралдарды әуел бастан жасап шығару арқылы.

Бұл екі жағдайда да заттың нақты (эмпирикалық) және материалдық сипаттамалары семиотикалық құралға айналған сәтте өзінің бұрынғы мәнін жоғалтады да, тек функционалдық болмыспен шектеледі – яғни, ол тек белгі ретінде ғана өмір сүреді.

Мұнда біз «шынайы» мен «идеалдылық» ұғымдарына жүгінуіміз керек. Мәдениеттің екі деңгейі бар, шынайы (нақты) және идеалды (немісше – *ideelle*). Енді соңғысына сипаттама берейік.

Идеалды дегеніміз, Э. В. Ильенковтың айтуынша, – «жоқ нәрсе, бірақ сонымен қатар бар нәрсе, ол сыртқы, сезіммен қабылданатын зат түрінде өмір сүрмейді, бірақ адам әрекетінің қабілеті ретінде бар. Бұл – болмыс, алайда болмаумен тең болмыс, яғни сыртқы заттың нақтылы болмысы субъектінің әрекеті барысында оның ішкі бейнесі, қажеттілігі, түрткісі мен мақсаты ретінде қалыптасу кезеңіндегі болмыс» [8, 384 б.].

Э. В. Ильенков К. Маркстың ізімен идеалды форманы «ұсынушы» (немесе «бейнелеуші») деп анықтайды, яғни бір нәрсе (нысан, үдеріс және т. б.) өзін емес, басқа бір нәрсені бейнелейді, немесе басқаша айтқанда, басқа бір нәрсе өзін емес, осы нысан арқылы білдіреді. Мұның типтік мысалы – сызбамен жұмыс істейтін конструктор немесе сәулетшінің әрекеті. Ол нақты ғимаратты немесе техникалық құрылғыны салардан бұрын алдымен оларды идеалды түрде – сызба арқылы салады. Бұл әрекет барысында ол, әрине, ватман қағазын, сызу құралдарын пайдаланады, сызады, өзгертулер енгізеді (қазіргі уақытта бұл жұмыс компьютер арқылы жасалады). Бірақ осы әрекетті жүзеге асыра отырып, ол сол арқылы – яғни идеалды түрде – басқа әрекетті, ғимаратты немесе құрылғыны нақты салу әрекетін жүзеге асырады. Осы бүкіл үдеріс барысында зат шын мәнінде жоқ болғанымен, идеалды түрде өмір сүріп тұрады.

Кез келген мәдени феномен әрі шынайы, әрі идеалды сипаттарға ие. Алайда кейбір мәдени құбылыстар не көбінесе шынайы, не көбінесе идеалды болады. Ал кейбірі тек идеалды мазмұндарды тасымалдаушы ретінде ғана өмір сүреді. Мысалы, символдар, белгілер, сондай-ақ тіл – осындайлар қатарына жатады.

Соңғылар жөнінде Э. В. Ильенков былай дейді: «Идеалды – тікелей түрде – символда және символ арқылы, яғни сөздің сыртқы, сезіммен қабылданатын, көрінетін немесе естілетін тәні арқылы жүзеге асады. Бірақ бұл тән өз қалпында қала отырып, сонымен бірге басқа бір тәннің болмысы болып шығады және сол тұрғыда оның “идеалды болмысы”, яғни мағынасы болады. Бұл мағына – көзбен не құлақпен қабылданатын заттық пішіннен мүлдем бөлек. Сөз – белгі, атау ретінде – нені білдіріп тұрған болса, соған ешқандай тікелей ұқсастығы жоқ. Бұл «ортақтық» тек сөздің әрекетке, ал әрекет арқылы – затқа айналу актісінде (және кері процесінде) көрінеді, яғни тәжірибеде және сол тәжірибенің нәтижелерін меңгеру барысында жүзеге асады» [8, 385 б.].

Мысалы, мемлекеттің елтаңбасы – бейне ретінде (ол, әрине, өнер туындысы ретінде қабылдануы мүмкін) – өзінен өзі емес, ол бейнелейтін мемлекетті білдіретіндігі арқылы маңызға ие, спорт клубының эмблемасы – сол клубты білдіретін символ, жол белгісі – жол жағдайын білдіреді, сөз – белгілі бір мазмұнды білдіреді. Идеалдылық тек тірі, белсенді іс-әрекет пен қарым-қатынас процесінде ғана қызмет етеді, осы процестен тыс ол сезімдік түрде қабылданатын заттылықта айналады. Осыдан шығатыны – символдар мен белгілер өз бетінше, субъектіден тыс өмір сүрмейді, олар тек адамның заттылық және затсыздану әрекеттеріне байланысты ғана семиотикалық құрал ретінде қызмет ете алады.

Семиотикалық құралға салынған мән, маңыздылық және мағына – белгінің немесе символдың эмпирикалық-заттық сипаттарынан алынбайды, бұл сипаттар тек олардың тасымалдаушылары ғана. Мән, маңыздылық және мағына – идеалды, ал белгі – мәннің, маңыздың, символдың тәні ретінде шынайы. Заттарды белгіге айналдыратын олардың денесі емес, соларға енгізілген мағыналар мен мәндер, оларды тек функционалдық болмысқа ие ететін нәрселер.

Мәдениеттің семиотикалық құралдары өз функционалдық болмысынан айырылған кезде, оларға телінген мән, маңыздылық және мағына жойылады да, олар

тек белгілі бір семиотикалық аспектке ие жай ғана заттарға айналады немесе тіпті семиотикалық мәртебесінен мүлде айырылады.

Ю. М. Лотман былай деп жазады: «Мәдениетті тұтасымен мәтін ретінде қарастыруға болады» [2, 160 б.]. Иә, мәдениетті таңбалық жүйе ретінде қарастыруға болады, бірақ оны мәтін ретінде қабылдауға болмайды, әсіресе Лотман мен оның мектебі ұсынғандай, бүкіл мәдениетті жұтып қойған мәтін ретінде. Адам үнемі семиозис жасайды, яғни таңба жасау және оларды түсіндіру әрекеттерін орындайды. Мәдениеттің кез келген нысаны – шынайы мен идеалдылықтың бірлігі; осы идеалдылық таңбалар арқылы берілген, ал бұл таңбалар біреулер үшін бір нәрсені білдіреді. Мысалы, орындық – ол жай ғана орындық, бірақ жиналыстың немесе симпозиумның президиумындағы орындық – бұл мүлде басқа орындық (тіпті сол бір орындық болса да), кәдімгі кресло – бір нәрсе, бастықтың креслосы – басқа мәнге ие болса, ал патшаның тағы – билік символы. Осылай кете береді. Мәдениет түгелдей дерлік семиотикалық сипатта. Адамның жүріс-тұрысы, киімі – бәрі де таңбалық сипатқа ие.

Көптеген таңбалық кешендер этникалық немесе ұлттық ерекшеліктерге ие, сондықтан бір мәдениеттегі таңба екінші мәдениетте мүлде басқаша қабылданады. Алғашқы мысал ретінде мынаны келтірейік. Б. Х. Бгажноков былай деп жазады: «Мажар халқында ер мен әйел қолтықтасып жүрсе, бұл оларды жақын қарым-қатынастағы жұп деп түсінеді. Ал орыс мәдениетінде бұл соншалықты айқын емес, олар жай таныстар, әріптестер болуы мүмкін. Егер жапон жігіті жапон қызын есіктен өткізіп жіберу үшін есікті ұстаса, қыз мұны терең симпатия мен сезімнің белгісі ретінде қабылдайды. Ал америкалық әйел мұндай жағдайда тек адамның тәрбиелі екенін ғана атап өтеді» [9, 45–57 бб.].

Мәдениеттің кез келген феномені семиозиске толы. Сондықтан ондағы семиозисті ашпайынша, ол құбылысты үстірт, жартылай ғана түсінуге болады. Мысал ретінде адам мекенін алайық. А. К. Байбурин: «Мекен-жай – бұл жай ғана материалдық нысан емес. Дәстүрлі қоғамда тұрғын үй – мәдениеттің негізгі символдарының бірі», – деп атап өтеді [10, 3 б.]. Ол дәстүрлі шығысславяндық тұрғын үйдің ішкі кеңістігінің символдық ұйымдастырылу ерекшеліктерін, оның жекелеген бөліктерінің таңбалық рөлін талдаған [10, 4 б.]. Ал біз дәстүрлі қазақы киіз үйдің таңбалық жүйесін талдаймыз.

3. Архетипикалық қазақы киіз үйінің таңбалық мәні

Көшпендінің баспанасы – жиналмалы, көшіп-қонуға ыңғайлы киіз үй. «Киіз үй, – деп жазады Ә. Х. Марғұлан, – көшпелі өмір салтына бейімделген ең көне тұрғын үйлердің бірі» [11, 45 б.]. «Киіз үй, – деп атап өтеді Д. Қ. Кішібеков, – өзіндік бір тамаша туынды, көшпенділердің ғасырлар бойғы мәдениетінің квинтэссенциясы» [12, 176 б.]. Ол киіз үйді материалдық мәдениет саласына жатқызады. Бұл көзқарасты М. С. Мұқанов та қолдайды (қараңыз: [13, 111–121 бб.]).

Киіз үй – ең алдымен материалдық феномен және оның айқын утилитарлық-прагматикалық қызметі бар. Бірақ ол тек сонымен шектелмейді. Тіпті, онда көшпелі мәдениеттің басқа кез келген феноменімен салыстырғанда рухани мазмұн әлдеқайда көбірек. Қазақтар киіз үйді өздері ойлап таппаса да, оны көне көшпелі тайпалардан мұра етіп алып, жетілдіріп, дамытқаны соншалық – оны енді материалдық мәдениеттен гөрі рухани мәдениетке жатқызуға болады.

Киіз үй семиозиске өте бай. Оның әрбір құрылымдық элементі белгілі бір семиотикалық мағынаға ие. Киіз үйдің құрылымы былайша сипатталады, «Киіз үйдің қаңқасы үш бөліктен тұрады: кереге (тор көзді қабырға), уық (шаңырақты тірейтін иінді

ағаштар), шаңырақ (үстіңгі шеңбер) – бұлардың әрқайсысы тік бағыттағы белгілі бір деңгейге сәйкес келеді. Ал шаңырақты жабатын киіз де үш бөліктен тұрады: туырлық (керегені жабатын бөлік), үзік (уықты жабатын киіз), түндік (шаңырақты жауып тұратын бөлік). Осылайша, жабу материалдары да үш деңгейлі құрылымды құрайды» [14, 166 б.].

Кереге, уық және шаңырақ – барлығы бірге бақанмен тік бағытта біріге отырып, әлемдік ағашты (дүниенің құрылымын) бейнелейді. Бұл бөліктердің әрқайсысы космологиялық сәйкестікке ие, яғни киіз үй тек баспана ғана емес, сонымен бірге әлемнің үлгісі (моделі) ретінде көрінеді. Бұған қоса, киіз үй мен оның бөліктері адам дене мүшелеріне де сәйкестендірілген (қараңыз: [14, 166 б.]).

Жоғарыда киіз үйдің тік құрылымы сипатталды. Бірақ, А. Төлеубаевтың айтуынша, «қазақ киіз үйінің көлденең жоспарында жеті бөлік нақты айқындалып тұрады, олардың әрқайсысы белгілі бір функционалдық және символдық жүктемені көтереді әрі оның иелері қалыптастырған діни-мифологиялық дүниетанымды бейнелейді» [14, 168 б.]. Киіз үйдің ең қадірлі, киелі бөлігі – шаңырақ. Бір жағынан, бұл – жоғарғы мен төменгінің арасындағы, екінші жағынан – ішкі мен сыртқының арасындағы шекара. Киіз үй тұрғындары шаңырақ арқылы қасиетті аспан денелерімен – күнмен, аймен және жұлдыздармен байланысады.

Күн сәулесінің күндізгі уақытта шаңырақ арқылы үйге түсуіне қазақтар ерекше мән берген (қараңыз: [14, 169 б.]). «Шаңырақ пен босағамен қатар, – деп жазады А. Төлеубаев, – киелі әрі ритуалдық мәнге ие нысан – ошақ. Қазақтар оны үйдің кіндігі деп атаған» [14, 170 б.]. Киіз үй бөліктері семиозис көрінісі бола отырып, бір-бірінен киелілік дәрежесі бойынша да ерекшеленеді. Ең киелі болып табылатындар – есік, ошақ және шаңырақ. Шаңырақ – олардың ішіндегі ең киелісі.

Классикалық қазақ киіз үйіндегі семиозистің жалпы сипаты осындай.

Қорытынды

Жүргізілген талдау семиозистің мәдениет құрамында айқын, нақты орын алатынын көрсетті. Сонымен қатар, оны бүкіл мәдениетпен тұтас түрде теңестіруге ұмтылу әдіснамалық және дүниетанымдық тұрғыдан қате екені дәлелденді, өйткені бұл – редукционизмнің бір түрі. Сондай-ақ семиосфера мен таңба феноменінің мәнін нақты ұғыну шынайы және идеальды категорияларына жүгінбейінше мүмкін емес екені көрсетілді – бұл жайтты семиотикалық редукционизм өкілдері түсінбейді.

Адам мәдениеті көпдеңгейлі әрі көпөлшемді. Оның ішінде біршама дербес форма-түзілістер бар – ғылым, өнер, мораль, дін, күнделікті өмір және т.б. Олардың әрқайсысында сол форма-түзілістің өз ерекшеліктеріне сай қалыптасқан семиозис пен таңбалық кешендердің өзіндік формасы болады. Мұның бәрі терең әрі жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТ

[1]Лотман Ю. М. Статьи по типологии культуры // *Он же. Семиосфера.* – СПб.: «Искусство – СПб», 2001. – С. 391 – 459.

[2]Лотман Ю. М. Культура и взрыв // *Он же. Семиосфера.* – СПб.: «Искусство – СПб», 2001. – С. 11 – 148.

[3]Лотман Ю. М. Текст в тексте // *Труды по знаковым системам.* Т. 14. Текст в тексте. Тарту: ТГУ, 1981. - С. 3 – 17.

[4]Баткин Л. М. О некоторых условиях культурологического подхода // *Античная культура и современная наука.* – М.: Наука, 1985. – С. 303 – 312.

- [5]Топоров В. Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. – М.: Наука, 1983. – С. 227 – 284.
- [6]Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров // *Он же*. Семиосфера. – СПб.: «Искусство – СПб», 2001. – С. 149 – 390.
- [7]Лотман Ю. М. Культура как коллективный интеллект и проблемы искусственного разума // *Он же*. Семиосфера. – СПб.: «Искусство – СПб», 2001. – С. 557 – 567.
- [8]Ильенков Э. В. Диалектическая логика. Очерки истории и теории //Ильенков Э. В. Собрание сочинений. Т. 4. Диалектическая логика. М.: Канон⁺ РООИ «Реабилитация», 2020. - С. 222 – 449.
- [9]Бгажноков Б. Х. Культура общения и семиозис // Этнознаковые функции культуры. – М.: Наука, 1991. – С. 43 – 57.
- [10] Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л.: «Наука». Ленингр. отд., 1983. – 188 с.
- [11] Маргулан А. Х. Казахская юрта и её убранство //Маргулан А. Х. Мир казаха. – Алматы: Ин-т развития Казахстана; Междунар. фонд им. акад. А. Маргулана, 1997. – С. 45 – 55.
- [12] Кшибеков Д. Кочевое общество: генезис, развитие, упадок. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1984. – 238 с.
- [13] Муканов М. С. Домашние промыслы и ремёсла //Казахи. Историко-этнографическое исследование. – Алматы: «Казахстан, 1995. – С. 57 – 111.
- [14] Толеубаев А. Юрта в представлениях, верованиях и обрядах казахов //Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М.: «Наука», 2000. – С. 165 – 178.

REFERENCES

- [1]Lotman Ju. M. Stat'i po tipologii kul'tury // *On zhe*. Semiosfera. – SPb.: «Iskusstvo – SPB», 2001. – S. 391 – 459.Lotman Yu. M. Stat'i po tipologii kul'tury // *On zhe*. Semiosfera. – SPb.: «Iskusstvo – SPB», 2001. – S. 391 – 459 [In Russian]
- [2]Lotman Yu. M. Kul'tura i vzryv // *On zhe*. Semiosfera. – SPb.: «Iskusstvo – SPB», 2001. – S. 11 – 148 [In Russian]
- [3]Lotman Yu. M. Tekst v tekste //Trudy po znakovym sistemam. T. 14. Tekst v tekste. Tartu: TGU, 1981. - S. 3 – 17 [In Russian]
- [4]Batkin L. M. O nekotoryh usloviyah kul'turologicheskogo podhoda // Antichnaya kul'tura i sovremennaya nauka. – M.: Nauka, 1985. – S. 303 – 312[In Russian]
- [5]Toporov V. N. Prostranstvo i tekst // Текст: семантика и структура. – М.: Nauka, 1983. – S. 227 – 284 [In Russian]
- [6]Lotman Yu. M. Vnutri myslyashchih mirov // *On zhe*. Semiosfera. – SPb.: «Iskusstvo – SPB», 2001. – S. 149 – 390 [In Russian]
- [7]Lotman Yu. M. Kul'tura kak kollektivnyj intellekt i problemy iskusstvennogo razuma // *On zhe*. Semiosfera. – SPb.: «Iskusstvo – SPB», 2001. – S. 557 – 567 [In Russian]
- [8]Il'enkov E. V. Dialekticheskaya logika. Ocherki istorii i teorii //Il'enkov E. V. Sbranie sochinenij. T. 4. Dialekticheskaya logika. M.: Kanon+ ROOI «Reabilitaciya», 2020. - S. 222 – 449 [In Russian]
- [9]Bgazhnokov B. H. Kul'tura obshcheniya i semiozis // Etnoznakovye funkicii kul'tury. – M.: Nauka, 1991. – S. 43 – 57 [In Russian]
- [10] Bajburin A. K. Zhilishche v obryadah i predstavleniyah vostochnyh slavyan. – L.: «Nauka». Leningr. otd., 1983. – 188 s [In Russian]

- [11] Margulan A. H. *Kazahskaya yurta i eyo ubranstvo* //Margulan A. H. *Mir kazaha*. – Almaty: In-t razvitiya Kazahstana; Mezhdunar. fond im. akad. A. Margulana, 1997. – S. 45 – 55 [In Russian]
- [12] Kshibekov D. *Kochevoe obshchestvo: genezis, razvitie, upadok*. – Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1984. – 238 s [In Russian]
- [13] Mukanov M. S. *Domashnie promysly i remyosla* //Kazahi. *Istoriko-etnograficheskoe issledovanie*. – Almaty: «Kazakhstan, 1995. – S. 57 – 111 [In Russian]
- [14] Toleubaev A. *Yurta v predstavleniyah, verovaniyah i obryadah kazahov* //Kochevoe zhilishche narodov Srednej Azii i Kazahstana. – M.: «Nauka», 2000. – S. 165 – 178 [In Russian]

Мулдашева Г. Б., Абдешев А.Б., Отаров М.Т., Муратова А.М.
СЕМИОТИЧЕСКИЙ РЕДУКЦИОНИЗМ: ФИЛОСОФСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация. В статье рассматривается понятие семиосферы (системы знаковых средств) как феномена и атрибута культуры. Отмечается, что культура является предметом исследования многих гуманитарных наук, но каждая со своей спецификой и методологией исследования. Наиболее близкими являются философия культуры, культурология и семиотика.

Автором сделана попытка установить социально-онтологический статус знаковых систем. Отмечено, что заслуга исследования семиотики принадлежит Тартуско-московской семиотической школе под руководством Ю.М.Лотмана, который выделил семиотический аспект культуры, редуцируя все содержание культуры как целостность. Это по сути семиотический редукционизм. Также показана информационно-кибернетическая семиотика Ю.М.Лотмана, представивший культуру исходя из теории информации и искусственного интеллекта.

Автор анализирует придание культурным или природным феноменам значения, значимости или смысла семиотического статуса. Отмечается, что данный феномен обладает семиотичностью, знаковостью. Произведен анализ понятий реального и идеального: реальный предмет, отсутствуя реально, существовал идеально. В статье показано, что значение, значимость и смысл невозможно вывести их эмпирически-вещественных характеристик знака или символа. Сделан анализ знаковой системы юрты, где каждый элемент строения юрты имеет семиотический смысл. Автор делает вывод, что феномен семиосферы следует рассматривать как одно из ключевых измерений всей культуры, выражающей специфику знакового существования человека в мире.

Ключевые слова: культура, семиосфера, семиотика, знак, символ, значение, редукционизм, система, человек, юрта.

Muldasheva Gulnara, Abdeshev Askat, Otarov Mels, Muratova Aliya
SEMIOTIC REDUCTIONISM: PHILOSOPHICAL ASPECT

Annotation. This article examines the concept of the semiosphere (system of signifying means) as a phenomenon and attribute of culture. It should be noted that culture is the subject of study in many humanities disciplines, but each has its own specific characteristics and research methodology. The closest are philosophy of culture, cultural studies and semiotics.

The author attempts to establish the socio-ontological status of sign system. It has been noted that credit for its research in semiotics belongs to the Tartu-Moscow School of Semiotics, led by Yuri Lotman who highlighted the semiotic aspect of culture, reducing all cultural content to integrity. This is essentially semiotic reductionism. Yuri Lotman's informational-cybernetic semiotics is also shown which presented culture based on the theory of information and artificial intelligence.

The author analyses giving cultural or natural phenomena meaning, significance or meaning of semiotic status. It has been notes that this phenomenon has semiotic properties, symbolic significance. An analysis of concepts of the real and the ideal has been carried out: a real object, while not actually present, existed ideally. The article shows that value, significance, and meaning cannot be derived

from empirical-material characteristics of sign or symbol. An analysis of the symbolic system of the yurt has been carried out where each element of yurt structure has semiotic meaning. The author comes to conclusion that the phenomenon of the semiosphere should be considered as one of key dimensions of the entire culture, expressing the specificity of human symbolic existence in the world.

Keywords: culture, semiosphere, semiotics, sign, symbol, meaning, reductionism, system, human, yurt.